

EDWARD CYRSON (Poznań)

Ustrój Gdańska w latach 1793—1807

I. Uwagi wstępne. II. Zarys ustroju Gdańska w czasach polskich (1454—1793). III. Wprowadzanie nowego ustroju. IV. Magistrat: 1. Skład osobowy i wybór członków. Osobowy i terytorialny zakres władzy Magistratu. 2. Przedmiotowy zakres władzy Magistratu. Tok pracy. 3. Czynności poszczególnych członków Magistratu oraz niższych urzędników. V. Sądownictwo oraz sprawy policyjne w mieście i na jego terytorium. VI. Pozostałe instytucje miejskie. VII. Ocena dokonanych zmian.

I

Dzieje Gdańska w pierwszym okresie panowania pruskiego nie zostały dotąd jeszcze opracowane. Wszystkie monografie tego miasta obejmujące okres po r. 1793 poświęcają tym czasom zaledwie kilka zdań. Dotyczy to zarówno życia gospodarczego, politycznego, jak i ustrojowego. Zasady ustrojowe Gdańska w latach 1793—1807 poruszył M. Bär w swej pracy pt. *Die Behördenverfassung in Westpreussen seit der Ordenszeit*. Daje ona jednak tylko ogólną informację o działających w tym czasie władzach miejskich. Inne opracowania ujmują te kwestie nieściśle, czasem nawet błędnie.

Opracowanie gdańskiego ustroju po r. 1793 napotkało poważne trudności. Przede wszystkim brak materiałów archiwalnych, które najprawdopodobniej uległy zniszczeniu w czasie działań ostatniej wojny. Do dyspozycji pozostały jedynie akty ustawodawcze. Oczywiście, na podstawie ustawodawstwa trudno odtworzyć pełny obraz działalności władz miejskich. Pomocne okazały się tu zachowane prawie w komplecie *Wöchentliche Danziger Anzeigen und dienliche Nachrichten*¹, w których gdańskie urzędy publikowały swoje zarządzenia. Następnie dla określenia zasięgu terytorialnego powołanych do życia władz przydatne były bogate zbiory Biblioteki PAN-u w Gdańsku w postaci map i planów. Ten dość skąpy materiał źródłowy i rozszniewany w różnych monografiach strzępy informacji dotyczące lat 1793—1807 to jedynie dostępna obecnie baza źródłowa, na której można się oprzeć.

¹ Czasopismo to w styczniu 1795 r. zmieniło nazwę na *Königliche Preussische Danziger Nachrichten und Anzeigen zum Nutzen und zur Bequemlichkeit des Publikums*.

Przedstawiając ustrój Gdańska w pierwszym okresie panowania pruskiego autor nawiąże do okresu poprzedniego, tj. przynależności Gdańska do Rzeczypospolitej i jego specyficznego ustroju w tym czasie.

II

Podstawę, na której opierał się ustrój Gdańska po jego przyłączeniu do Korony (6 III 1454 r.), stanowiły przywileje Kazimierza Jagiellończyka. Dzięki nim otrzymało miasto szerokie uprawnienia handlowe, celne, morskie, mennicze, prawodawcze i sądownicze, nadały one również rozległe terytoria i posiadłości oraz uregulowały stosunek króla polskiego do miasta jako zwierzchnika feudalnego. Ponadto tzw. „wielki przywilej” z 15 V 1457 r. poczynił pewne zmiany administracyjne w Gdańsku. Odtąd mianowicie trzy obok siebie leżące miasta gdańskie: Główne, Stare i Nowe miały podlegać jednej Radzie i Ławie Głównego Miasta². Po-
stanowienie to nie zostało jednak całkowicie zrealizowane. Ława Starego Miasta zachowała bowiem swą samodzielność aż do zajęcia miasta przez Prusy w 1793 r.

Dalszego przeobrażenia ustroju Gdańska dokonały tzw. *Constitutiones regis Sigismundi* ogłoszone 20 VII 1526 r. Były one wynikiem walk pospólstwa gdańskiego, domagającego się ograniczenia władzy patrycjuszowskiej Rady i Ławy oraz dopuszczenia tej ostatniej do udziału w zarządzaniu miastem. Na ich wydanie wpłynęły również trwające w Gdańsku w pierwszym ćwierćwieczu XVI stulecia zatargi religijne.

Konstytucje te częściowo uwzględniły żądania plebsu. Odtąd o najważniejszych sprawach miejskich decydować miała nie tylko Rada i Ława, lecz tzw. Szeroka Rada składająca się z trzech ordynków: Rady (Pierwszy Ordynek), Ławy (Drugi Ordynek) i Trzeciego Ordynku, reprezentującego w liczbie 100 osób gdańskie pospólstwo. Ten ostatni ordynek w celach proceduralnych podzielony został na cztery kwatery: Kogi, Wysocką, Szeroką i Rybacką³.

Udemokratycznienie ustroju Gdańska dokonane na podstawie tych aktów było jednak pozorne. Radzie bowiem pozostawiono prawo wybierania członków Trzeciego Ordynku⁴. W jej kompetencji leżało również ich zwoływanie oraz określanie porządku obrad. Faktycznie więc nie ograniczyły one zbytnio uprawnień patrycjatu, który nadal samowładnie

² Były to następujące przywileje: z 16 VI 1454 r. — wydany w Elblągu, z 9 VII 1455 r. — wydany w Piotrkowie, z 15 i 25 V 1457 r. — wydane w Gdańsku, oraz z 28 I 1472 r. i 6 IX 1477 r. — wydane w Krakowie; zob. P. Simson, *Geschichte der Stadt Danzig in 4 Bänden*, t. IV, Gdańsk 1918, nr 137—138, 141—142, 144, 146.

³ Por. P. Simson, o. c., t. II, s. 94; D. Gralath, *Versuch einer Geschichte Danzigs*, t. II, Königsberg—Berlin 1790, s. 5.

⁴ Z wyjątkiem ośmiu przedstawicieli czterech gdańskich cechów: rzeźników, piekarzy, szewców i kowali, którzy wchodzili do Trzeciego Ordynku z urzędu.

rządził miastem. Samowola ta była przyczyną dalszych wystąpień popółstwa przeciwko Radzie. Okres od połowy XVI w. do pierwszych lat drugiej połowy XVIII w.⁵ to okres trwających w Gdańsku walk ustrojowych, w których członkowie Trzeciego Ordynku, zwani inaczej centumwirami (od liczby członków w swym przedstawicielstwie), zdobywali coraz większe uprawnienia⁶. Uzyskali oni wskutek tego taką pozycję we władzach miejskich, że przez następne lata, tj. do chwili zagarnięcia miasta przez Prusy, brali faktycznie udział w zarządzaniu miastem.

Wśród tych zdobyczy ważny był dekret Jana III z 12 I 1678 r., na mocy którego odebrano Radzie dowolność w mianowaniu centumwirów oraz umożliwiono im rozwijanie inicjatywy ustawodawczej⁷. Obok tego dekretu duże znaczenie miała również ordynacja Augusta III z 20 VII 1750 r., która przełamała wyłączność arystokratycznego patrycjatu w Radzie. Ponawiając bowiem zawarte w wymienionym dekrete postanowienie, że Ława w jednej trzeciej ma się składać z kupców, ordynacja dodawała, iż tę część ma Rada wybierać spośród kandydatów przedstawionych jej przez Trzeci Ordynk. Ponieważ zaś członkowie Rady uzupełniali się spośród Ławy przeto Trzeci Ordynk uzyskał pośrednio wpływ na jej skład⁸.

Obraz ustroju Gdańska, jaki ukształtował się pod koniec XVIII w., przedstawiamy poniżej. Prawo do podejmowania uchwał i wydawania innych zarządzeń we wszystkich najważniejszych sprawach dotyczących miasta posiadała Szeroka Rada. W czasie swych posiedzeń uchwałała ona, zmieniała i znosiła wilkierze, obradowała nad sytuacją polityczną miasta oraz nad jego sprawami gospodarczymi, nad kwestią podatków i opłat, omawiała zagadnienia związane z zaciąganiem pożyczek od państw obcych, sprawy dotyczące bicia monety i fałszerstw monetarnych, kwestie handlu i jego organizacji, poruszała problemy żeglugi, rozpatrywała sprawy cechów oraz zagadnienia dotyczące obrony własnego miasta⁹. Aby podjęte w tych sprawach uchwały zyskały moc obowiązującą, musiały posiadać zgodę Rady, Ławy i przynajmniej dwóch kwater Trzeciego Ordynku.

Najważniejszą instytucją rządzącą w mieście była Rada, która w ramach Szerokiej Rady występowała jako Pierwszy Ordynk. Składała się ona z 23 członków z czterema burmistrzami na czele: burmistrzem prezydującym, wiceprezydentem, nadwachmistrzem i prezydentem wojennym.

⁵ Z przerwami w pierwszej połowie XVII w. oraz na przełomie XVII i XVIII w.

⁶ Por. M. Bogucka, *Walka opozycji mieszczańskiej z patrycjatem gdańskim w II poł. XVI w.*, Przegl. Historyczny, t. XLV, oraz E. Cieślak, *Walki społeczno-polityczne w Gdańsku w drugiej połowie XVII w.*, Gdańsk 1962.

⁷ Por. D. Gralath, o. c., t. III, Königsberg—Berlin 1791, s. 118; E. Cieślak, o. c., s. 187, 201—203, 221.

⁸ M. Pelczar, *Polski Gdańsk*, Gdańsk 1947, s. 63—69.

⁹ Cz. Biernat, *Recesy gdańskich ordynków 1545—1814*, Gdańsk 1958, s. 48—60.

Burmistrz prezydujący i wiceprezydent pełnili funkcje kierownicze w Radzie, a ponadto posiadali pewne uprawnienia sądownicze. Nadwachmistrz zajmował się wachtami obywatelskimi, a prezydent wojenny sprawował nadzór nad miejskimi wojskami¹⁰. Poza tym każdy z nich był kierownikiem krajowych funkcji (Landereienfunktion) jednego z czterech okręgów posiadłości miejskich: Żuław, Mierzei wraz ze Szkarpawą, Wyżyn oraz części Półwyspu Helskiego. Sprawowali oni tam nadzór policyjny¹¹.

Podobnie jak burmistrzowie, również radcy mieli swoje urzędy. Najważniejszy wśród nich był urząd sędziego, który sprawował funkcję głowy Ławy oraz orzekał w niektórych sprawach. Pozostali radcy zajmowali się między innymi sprawami palowego, mennicznymi, testamentowymi, aptek, tzw. wolnych szkół, zdrowotności, cechów, obcych zatrzymujących się w mieście, sprawami brukowania ulic, wacht obywatelskich i wojskowymi oraz nadzorowaniem istniejących w Gdańsku fabryk, dworów, strzelnic, placów i dzielnic¹². Najznakomitszym urzędem Rady był urząd starosty¹³.

Oprócz wymienionych uprawnień poszczególnych członków Rady i tego, że występowała jako Pierwszy Ordynek w ramach Szerokiej Rady, posiadała ona również (jako całość) pewne uprawnienia sądownicze. Orzekała przede wszystkim w sprawach żeglugowych¹⁴ i morskich, w występstwach między cechami i rzemiosłami oraz w sprawach o znieważenia urzędnicze swoich członków, jak i członków Ławy. Była w końcu Rada instancją odwoławczą od orzeczeń Ławy w sprawach cywilnych¹⁵.

Władza sądownicza w mieście należała jednak przede wszystkim do ław Głównego i Starego Miasta. Obie ławy składały się z 12 członków łącznie ze starszymi sądu, którzy przewodniczyli ławnikom. Ława Głównego Miasta załatwiała sprawy sądowe, a ponadto pełniła również pewne funkcje administracyjne — w tym przypadku występowała jako Drugi Ordynek Szerokiej Rady. Ława Starego Miasta natomiast tych uprawnień nie posiadała¹⁶.

¹⁰ Z wyjątkiem twierdzy Wisłoujścia, którą nadzorował burmistrz prezydujący.

¹¹ Por. G. Lengnich, *Ius publicum civitatis Gedanensis*, wyd. O. Günther, Gdańsk 1900, s. 174—192.

¹² Por. O. Günther, *Die Verfassung der Stadt Danzig in polnischer Zeit (1454—1793) und als Freistadt (1807—1814)*, Gdańsk 1919, s. 35; M. Bär *Die Behördenverfassung in Westpreussen seit der Ordenszeit*, Gdańsk 1912, s. 69—70; G. Lengnich, o. c., s. 197, 203—221.

¹³ Urzędowi starosty poświęcony zostanie oddzielny fragment.

¹⁴ Z wyjątkiem tych, które należały do kompetencji burmistrza prezydującego i wiceprezydującego.

¹⁵ Zaś od orzeczeń Rady z wyjątkiem wyroków w sprawach morskich, wekslowych, dłużniczych i dotyczących spraw spadkowych, służyła apelacja do sądu królewsko-asesorskiego.

¹⁶ G. Lengnich, o. c., s. 257—266; M. Bär, o. c., s. 66 i n. Por. także S. Matysik, *O stosunku Gdańska do Polski i ustroju Gdańska w latach 1454—1793*, Przegl. Zachodni z. 5—8, s. 411.

Udział mieszczaństwa gdańskiego w kierowaniu życiem miejskim oprócz występowania jego reprezentacji w Trzecim Ordynku, przejawiał się także w uczestnictwie przedstawicieli mieszczan w różnych funkcjach i deputacjach działających w Gdańsku. W ich skład wchodził bowiem prócz radców i ławników również centumwirowie.

Najważniejszymi pośród tych instytucji były funkcje zarządzające kamlarnią (*Kämmereifunktion*), kasą dochodów nadzwyczajnych (*Hilfsgelderfunktion*) oraz terytorium gdańskim (*Verwaltungen der Ländereien*). W ścisłym związku z nimi pozostawała deputacja zajmująca się specjalnie dobrami miejskimi i dochodami z nich płynącymi (*Deputation zur Untersuchung der Stadtgüter und ihrer Einkünfte*). Pewnego rodzaju funkcją była Rada Wojenna, która zajmowała się sprawami wojskowymi i wojennymi. Funkcją było również Kolegium Szkolne sprawujące nadzór nad istniejącymi w mieście szkołami publicznymi. Udział przedstawicieli Trzeciego Ordynku zaznaczał się także w kompetentnym dla spraw handlowych i żeglugowych Kolegium Kupieckim (*Kommerzienkollegium*). Wreszcie składający się z radców, ławników i centumwirów Sąd Wetowy — do którego należało rozstrzyganie spraw o wykroczenia przeciwko gdańskim wilkierzom, ogłaszanych przez Radę edyktom oraz innym policyjnym rozporządzeniom — był też w zasadzie funkcją¹⁷.

Dość specyficzną i charakterystyczną jedynie dla gdańskich stosunków ustrojowych rolę we władzach miejskich pełnił starosta królewski. Urząd ten ustanowiony został przywilejem Kazimierza Jagiellończyka z 15 V 1457 r.¹⁸ Jego powołanie spowodowało wyjęcie Gdańska spod władzy wszelkich urzędników ziemskich i podporządkowanie wyłącznie osobie królewskiej¹⁹. Zakres uprawnień starosty nie był zbyt rozległy. Należało do niego karanie występków popełnianych w obrębie miasta, zatwierdzanie wyroków Ławy Głównego Miasta orzekających karę śmierci bądź łagodzenie lub obostrzenie sposobu ich wykonywania oraz wykonywanie wyroków wydawanych przez biskupiego oficjała. Należało również do niego zaprzysiężanie prokuratorów, sprawowanie nadzoru nad królewskimi notariuszami oraz czuwanie nad królewskim prawem kaduka. W zakresie uprawnień honorowych przysługiwało mu prawo noszenia złotych insygniów na równi z burmistrzami²⁰.

Wzmocnieniem władzy królewskiej w Gdańsku zajęły się Konstytucje Zygmuntowskie oraz dekret Jana III z 1678 r.²¹ Zamiary królów polskich

¹⁷ Nie jest to oczywiście pełne wyliczenie działających w Gdańsku deputacji i funkcji. Ich całkowity wykaz podają: M. Bär, o. c., s. 69, i O. Günther, o. c., s. 34. Por. także G. Lengnich, o. c., s. 314—412.

¹⁸ Por. P. Simson, o. c., t. IV, nr 141.

¹⁹ Por. K. Górski, *Z dziejów ustroju Pomorza*, Roczn. Gdański, t. VII i VIII, s. 136.

²⁰ Ibidem; M. Biskup, *Starostowie-burgrabiowie gdańscy w latach 1457—1506*, Czas. Prawno-Hist., t. VI, z. 1, s. 44 i 53.

²¹ Por. O. Günther, o. c., s. 7; E. Cieślak, *Sprawa prawnego stosunku*

dotyczące podporządkowania sobie miasta poprzez własnych przedstawicieli były jednak trudne do zrealizowania. Przeszkadzał temu przede wszystkim sposób wyboru starosty. Ponieważ wybierany był on przez króla spośród ośmiu przedstawianych mu przez Radę kandydatów²², więc siłą rzeczy przede wszystkim czuł się radcą gdańskim reprezentującym interesy miasta, następnie zaś przedstawicielem monarchy. Sytuacja ta uległa pewnym zmianom w czasach saskich, kiedy to August III przez wprowadzenie do stosunków miejskich nowej instytucji, tzw. komisarzy generalnych (obok starosty), i przez powierzenie im sprawowania w jego imieniu ogólnego nadzoru nad miastem, znacznie wzmocnił swój wpływ w Gdańsku²³.

Podany zarys ustroju Gdańska w czasach polskich należy jeszcze uzupełnić określeniem jego prawno-politycznego położenia w ramach Rzeczypospolitej. Podstawę prawną, na której układały się stosunki gdańsko-polskie, stanowiły wspomniane przywileje Kazimierza Jagiellończyka. Powstały na mocy tych aktów związek między Gdańskiem a Koroną przybrał postać unii personalnej; jej podstawą było uznanie każdorazowego króla polskiego jako swego zwierzchnika. Zwierzchność ta przejawiała się przy tym jedynie w potwierdzaniu przywilejów przy wstępowaniu króla na tron, mianowaniu starosty i odbieraniu nieznacznych stosunkowo świadczeń pieniężnych²⁴. Poza tym związkiem nie było żadnych innych prawnych powiązań między Gdańskiem a Rzeczypospolitą. Cieszył się on zupełną autonomią i to w zakresie zarządzania miastem, wydawania wilkierzy, bicia własnej monety, nakładania podatków oraz regulowania ruchu portowego.

Tę szeroką samodzielność Gdańska w ramach państwa polskiego chwilowo ograniczyły ogłoszone 14 III 1570 r. tzw. Konstytucje Karnkowskiego. Postanawiały one, że odtąd miasto wchodzić będzie bez zastrzeżeń pod władzę sejmu polskiego i polskich urzędników. To podporządkowanie miasta czynnikom już nie królewskim, lecz państwowym, i ograniczenie jego samodzielności nie trwało jednak zbyt długo. Wydany bowiem w piętnaście lat później (26 III 1585 r.) przywilej o palowym unieważnił Konstytucje Karnkowskiego²⁵. W ten sposób Gdańsk stanął ponownie na stanowisku autonomicznego miasta w obrębie Rzeczypospolitej. Co prawda na mocy inkorporacji z 1569 r. dotychczasowa unia personalna łącząca miasto z Koroną przestała istnieć i Gdańsk połączony był unią realną, jednak ze względu na wewnętrzną słabość państwa polskiego i brak sil-

Gdańska do Polski w czasie walk ustrojowych w latach 1674—1678, Miscellanea Iuridica, Warszawa 1961, s. 64—65.

²² Wśród prezentowanych królowi kandydatów znajdowało się przeważnie sześciu radców i dwóch burmistrzów.

²³ R. Lutman, *Położenie prawno-polityczne Gdańska w dawnej Polsce*, Roczn. Gdański, t. I, 1927 s. 78—79.

²⁴ R. Lutman, o. c., s. 63 i 66.

²⁵ *Tractatus Portorii*: P. Simson, o. c., t. IV, nr 176.

nej władzy wykonawczej była ona bardzo nikła i ograniczała się jedynie do pewnych zewnętrznych czynności²⁶.

Tak korzystnie ułożona sytuacja miasta zaczęła się pogarszać w czasach saskich. W okresie tym następowało powolne wciąganie go w sferę bezpośrednich wpływów czynników królewskich, jak i państwowych. Definitywnego uregulowania sprawy stosunku Gdańska do Polski dokonała jednak dopiero kwietniowa ustawa o miastach (21 IV 1791 r.), która przez zapewnienie udziału jego przedstawicieli w sejmie polskim ostatecznie uznała to miasto za część Rzeczypospolitej²⁷. A więc swą daleko posuniętą samodzielność w ramach państwa polskiego udało się miastu utrzymać prawie do ostatnich dni przynależności do Korony.

III

Gdańsk przypadł Prusom w drugim rozbiórce Polski na mocy rosyjsko-pruskiego traktatu rozbiorowego z 22 I 1793 r. Pretekstem do zajęcia miasta było jakoby *zagnieżdżenie się w Gdańsku jakobińskich band*²⁸. Gdy oddziały pruskie przystąpiły do atakowania miasta, napotkały zdecydowany opór jego mieszkańców. Ze względu na przeważającą siłę najeźdźcy oraz obawę patrycjatu gdańskiego, że walczące pospólstwo może obrócić broń przeciwko niemu, miasto jednak uległo zaborcy — 4 IV 1793 r. oddziały pruskie wkroczyły do Gdańska²⁹.

Na dwa dni przed wkroczeniem wojsk pruskich do miasta (2 IV 1793 r.) wydane zostało rozporządzenie gabinetowe, na mocy którego włączono Gdańsk do Prus Zachodnich i podporządkowano Rejencji i Kamerze tej prowincji. Z chwilą zajęcia miasta rząd pruski przystąpił do likwidowania dotychczasowego samorządu miejskiego i upodabniania ustroju Gdańska do innych miast pruskich. Urządzenie administracji powierzono nadprezydentowi Prus Wschodnich Schrötterowi, zaś sądownictwa — wielkiemu kanclerzowi Karmnerowi i prezydentowi Rejencji Zachodniopruskiej Schleinitzowi³⁰.

Zarządzenia w przedmiocie zmian ustrojowych nie kazały na siebie długo czekać. Już 17 IV 1793 r. zniesiono z inicjatywy Schleinitza urządzące w Gdańsku trzy ordynki. W ich miejsce powołano specjalną deputację składającą się z 18 osób — członków byłej Rady, Ławy i Trzeciego Ordynku. Istniejące w Gdańsku funkcje i deputacje nie zostały jeszcze

²⁶ Por. R. Lutman, *Gdańsk i Polska w stosunku dziejowym (1454—1793)*, Roczn. Gdański, t. VI, 1932, s. 162.

²⁷ Volumina Legum, t. IX, art. II p. 20, Kraków 1889, s. 217.

²⁸ R. Damus, *Danzigs Eintritt in den preussischen Staat im Jahre 1793*, Gdańsk 1894, s. 28—29.

²⁹ J. N. Pawłowski, *Geschichte der Provinzial — Hauptstadt Danzig*, Gdańsk 1823, s. 19.

³⁰ M. Bär, o. c., s. 124.

zlikwidowane. Głównym zadaniem nowo urządzonego organu było przygotowanie miasta do złożenia hołdu królowi pruskiemu. Gdy hołd ów złożono (7 V), zadanie jego zostało właściwie zakończone.

W dniu 13 V 1793 r. z inicjatywy prezydenta Wojennej i Ekonomicznej Kamery w Kwidzynie Korckwita wprowadzono w miejsce istniejącej deputacji nową władzę — Tymczasowy Magistrat (*Intermistische Magistrat*). W jego skład weszli również przedstawiciele byłych ordynków³¹. Kierownictwo Tymczasowym Magistratem powierzono byłemu rezydentowi państwa pruskiego w Gdańsku, Lindenowskiemu. Deputacjom i funkcjom miejskim pozostawiono jeszcze możliwość prowadzenia swoich spraw³². Władza ta, pomyślana jako prowizoryczna, miała chwilowo zastąpić brak całkowicie zorganizowanych instytucji pruskich.

Wkrótce po ukonstytuowaniu się Tymczasowego Magistratu przygotowano zasady nowej administracji i sądownictwa, które zawarte zostały w patencie w sprawie przyszłego urzędu sędziowskiego w Gdańsku i Toruniu z 2 VI 1793 r.³³ Zgodnie z tym aktem miejsce dotychczasowych władz miejskich zająć miał tzw. Zjednoczony Magistrat (*Vereinigte Magistrat*), składający się z dwóch departamentów — Magistratu Policyjnego (*Polizei Magistrat*) oraz Sądu Miejskiego (*Stadtgericht*). Rozpatrywanie spraw publicznych, kwestie prawa wyborczego oraz patronatu nad kościołami, szkołami, fundacjami dobroczynnymi, zakładami dla biednych, jak również sprawy dotyczące opuszczania granic państwa należeć miały do Zjednoczonego Magistratu, zaś Magistrat Policyjny miał być kompetentny w sprawach stricte policyjnych, ekonomicznych, bractw, cechów i rzemiosł oraz w sprawach żywnościowych i handlowych. Do Sądu Miejskiego natomiast należeć miało rozpatrywanie spraw cywilnych oraz prowadzenie jurysdykcji karnej w mieście i na jego przedmieściach.

Na czele Magistratu Policyjnego stanąć miał nadburmistrz, do którego przynależać miało także kierownictwo Zjednoczonym Magistratem. Ponadto w jego skład miał wchodzić burmistrz policji oraz pewna liczba radców. Sąd Miejski natomiast miał się składać z dyrektora, zwanego inaczej nadsędzią, i radców sądowych. Oba wspomnianym organom mieli być dodani niżsi urzędnicy. Sądownictwo na terytorium miejskim miało być tak urządzone, by w poszczególnych jego miejscowościach urzędował jeden lub dwóch sędziów okręgowych podległych Sądowi Miejskiemu.

³¹ Między innymi byli radcy Grodeck, Weickhmann, Gralath, Dodenhöft i Meyer. Nie dopuszczono jednak do niego prezydującego burmistrza Conradiego i pozostałych trzech burmistrzów.

³² M. Wessel, *Die Organisation der Polizei in der Stadt Danzig und ihrer Hafen nach Einverleibung derselben in die preussische Monarchie*, Gdańsk 1905, s. 10—11.

³³ *Patent wegen künftiger Einrichtung des Justitzwesens in der Städten Danzig und Thorn*, w: *Novum Corpus Constitutionum Prussico — Branderburgensium praeceptue Marchicarum*, t. IX, Berlin 1796 [cyt. dalej *Nov. Corp. Const.*], *Verordnungen von 1793*, nr 46.

Omawiany patent zobowiązywał do kierowania się przepisami pruskimi przy prowadzeniu jurysdykcji i opracowywaniu przekazanych Sądowi Miejskiemu spraw. Jeśli chodzi o sprawy cywilne, to zezwalał on na dalsze korzystanie z prawa chełmińskiego, gdańskich wilkierzy oraz dotychczasowego porządku wekslowego³⁴. W sprawach karnych nakazywał natomiast stosowanie i przestrzeganie przepisów ustawy z 20 III 1791 r. obowiązujących w prowincjach pruskich.

Przewidziany tym patentem nowy ustrój Gdańska nie został jednak wprowadzony w życie³⁵. Już bowiem 16 VI 1793 r. nadprezydent Schrötter otrzymał od Fryderyka Wilhelma II rozporządzenie gabinetowe, w którym król uznaje za stosowne urządzenie w Gdańsku Dyrektorium Policyjnego, podobnie jak w Królewcu i Berlinie. W następnym rozporządzeniu gabinetowym — z 15 VII 1793 r., skierowanym również do Schröttera, król już wyraźnie domagał się upodobnienia ustroju Gdańska do królewieckiego i berlińskiego. Kopie tego rozporządzenia wysłane zostały do wielkiego kanclerza Karmera i ministra etatowego Werdera z zaznaczeniem, by w związku z nieprzydatnością patentu z 2 VI 1793 r. nie podejmowali żadnych przedsięwzięć regulujących ustrój Gdańska, aż do chwili, gdy nadprezydent Schrötter przedłoży Generalnemu Dyrektorium projekt nowego regulaminu ustrojowego. W krótkim czasie, bo do listopada tego roku został on opracowany i przedstawiony temu organowi oraz zainteresowanym ministerstwu³⁶.

Zanim jednak doszło do oficjalnego ogłoszenia nowego regulaminu ustrojowego, wydano 6 II 1794 r. Regulamin dla Sądu Wetowo-Handlowego w Gdańsku³⁷. Sąd ten powołany został do rozpatrywania spornych spraw handlowych oraz sporów między kupcami. W cztery dni później, tj. 10 II 1794 r. wydana została specjalna instrukcja regulująca w Gdańsku sprawy policyjne i powołująca Dyrektorium Policyjne, które rozpoczęło swą działalność dopiero 5 IV. Trochę wcześniej, bo 4 III 1794 r. władze pruskie wydały specjalny reskrypt dotyczący urzędzenia w zagarniętym mieście Sądu Miejskiego³⁸. W kwietniu bądź maju tego roku w Gdańsku zaczęło urzędować Handlowe Kolegium Morskie (*Kommerz- und Admiralitätskollegium*) — specjalna instytucja dla spraw morskiej żeglugi handlowej i handlu morskiego³⁹. Ugruntowaniem zaś wszystkich

³⁴ Pozostawienie dawnego ustawodawstwa odnosić się miało jedynie do sporów prowadzonych między prywatnymi osobami.

³⁵ Z tej racji niesłuszne jest twierdzenie Lemana, że ustrój Gdańska w omawianym okresie urządzony był według patentu z 2 VI 1793 r.; por. *Leman, Provinzialrecht der Statuarrechte der Stadt Danzig*, Leipzig 1831, s. XVIII. Również nieściśle wyraża się w tym przedmiocie R. Damsus, o. c., s. 38—40.

³⁶ M. Wessel, o. c., s. 11—12.

³⁷ *Reglament für das Wett und Handlungs Gericht in Danzig*, w: *Leman, o. c.*, s. 385—391.

³⁸ M. Bär, o. c., s. 127—129.

³⁹ Wobec braku danych źródłowych co do rozpoczęcia działalności Handlowego Kolegium Morskiego, termin ten przyjęto na podstawie dat wydawanych przez ten

dotychczas czynionych zmian ustrojowych był wydany 3 VI 1794 r. Regulamin dla Magistratu królewskiego, zachodniopruskiego, morskiego i handlowego miasta Gdańska (*Reglament für den Magistrat der Königl. Westpreussischen See = und Handlungsstadt Danzig*)⁴⁰.

Zgodnie z tym aktem, władza administracyjna w mieście i na terytorium należącym do miasta przekazana została Magistratowi. Dla spraw sądowych kompetentnym uczynił on organ wyłącznie sądowy — Sąd Miejski. Nastąpiło w ten sposób oddzielenie sądownictwa od administracji. Dalszy podział uprawnień polegał na przekazaniu spraw o charakterze policyjnym Dyrektorium Policyjnemu. Spod kompetencji Magistratu wyłączone zostały także sprawy należące do gestii Sądu Wetowo-Handlowego i Handlowego Kolegium Morskiego. Ponadto regulamin ten wprowadził do gdańskich stosunków ustrojowych Radę Miejską (*Stadtsverordnug*) — organ mający zastąpić istniejący przed zajęciem miasta Trzeci Ordynek. Odnowił on również postanowienia patentu z 2 VI 1793 r., dotyczące utrzymania w mocy gdańskich wilkierzy⁴¹, prawa chełmińskiego i porządku wekslowego.

Magistrat rozpoczął swą działalność 25 VII 1794 r. Zlikwidowany został jednocześnie w tym dniu urzędujący dotychczas Tymczasowy Magistrat oraz zaprzestaly prowadzenia swych spraw gdańskie funkcje i deputacje⁴². W cztery dni później, tj. 29 VII zaczął urzędować także Sąd Miejski⁴³, który 6 IX 1796 r. otrzymał specjalną instrukcję, określającą dokładniej jego strukturę organizacyjną i kompetencje⁴⁴. Sprawy kościelne i szkolne uregulowano dopiero pod koniec 1799 r. przez wprowadzenie do gdańskich stosunków ustrojowych Kolegium Szkolno-Kościelnego (*Kirchen- und Schulkollegium*)⁴⁵.

organ zarządzeń, publikowanych w *Wöchentliche Danziger Anzeigen und Dienliche Nachrichten* [cyt. dalej *Danziger Nachrichten*]. Ostatnie bowiem zarządzenie działającego we Wrzeszczu Sądu Morskiego (*Admiralitätsgericht*), którego uprawnienia przejęło to kolegium (por. M. Bär, o. c., s. 111—112), wydane było w końcu marca, a pierwsze już działającego w Gdańsku Handlowego Kolegium Morskiego — w początkach czerwca. Zresztą musiało ono już istnieć przed 3 VI 1794 r., tj. przed wydaniem regulaminu w sprawie urzędowania w Gdańsku Magistratu; por. następny przypis. Wynika to wyraźnie z art. 10 tego aktu.

⁴⁰ Nov. Corp. Const., Verordnungen von 1794, nr 56.

⁴¹ Należy wspomnieć, że gdańskie wilkierze utrzymały się w mocy mimo opublikowania 5 I 1794 r. Powszechnego Prawa Krajowego (*Allgemeines Landrecht*), które otrzymało tu jedynie znaczenie pomocnicze; por. P. Simson, *Geschichte der Danziger Willkür*, Gdańsk, 1904, s. 167.

⁴² M. Wessel, o. c., s. 13.

⁴³ G. Löschin, *Geschichte Danzigs von der ältesten bis zur neuesten Zeit*, t. II, Gdańsk 1828, s. 319.

⁴⁴ *Instruktion für das Stadtgericht zu Danzig*, w: Leman, o. c., s. 446—457 [cyt. dalej *Instruktion*].

⁴⁵ E. Keiser, *Danzigs Geschichte*, Gdańsk 1921, s. 159.

IV

1. Magistrat był organem kolegialnym i składał się z dyrektora, burmistrza policji oraz zgodnie z regulaminem ⁴⁶ miał się składać z dziesięciu radców. Przy jego urządzeniu nie zrezygnowano jednak ze zmniejszenia liczby osób i liczył tylu członków, co Tymczasowy Magistrat, a więc osiemnastu ⁴⁷. Dyrektor Magistratu był jednocześnie dyrektorem policji i nosił tytuł prezydenta miasta ⁴⁸. Z radców miejskich dwaj byli syndykami, pozostali zaś pochodzili ze „stanu uczonych” (*Gelehrten*) oraz z przedstawicieli kupiectwa ⁴⁹. Magistratowi podporządkowani byli niżsi urzędnicy (*Subalternen*), jak: sekretarze, registrator i archiwariusz, kalkulacjownicy i kanceliści, miejscy fizycy i chirurdzy, referendarze, pracownicy kasy, felczerzy i lekarze oraz służba (*Unterbedienten*) ⁵⁰. Jemu podlegał także nadzorca ekonomiczny (*Ekonomieaufseher*) i budowniczy miasta (*Stadtbaumeister*) ⁵¹.

Zgodnie z ustawą krajową (*Landgesetz*) z 19 VI 1749 r. Magistratowi przysługiwało prawo wyboru swoich członków ⁵². Nie dotyczyło to jednak obsadzania miejsca prezydenta miasta, które zastrzeżone było dla króla pruskiego. O wybraniu decydowała większość głosów. Każda wybrana osoba przed objęciem posady w Magistracie musiała być poprzez Kamrę Prus Zachodnich zatwierdzona przez Generalne Dyrektorium. Po wyborze wszyscy członkowie, niżsi urzędnicy i posługacze zobowiązani byli do złożenia przysięgi na wierność rządowi pruskiemu. Etaty w Magistracie były płatne. W odróżnieniu od dawnej Rady wykluczone było wówczas pokrewieństwo między osobami obejmującymi posadę w kolegium magistrackim ⁵³.

Z wyjątkiem osób, które obejmował tzw. przywilej sądu stanowego (*Gerichtstand*), jurysdykcji Magistratu podlegali wszyscy mieszkańcy miasta i jego terytorium. W pierwszym okresie panowania pruskiego w Gdań-

⁴⁶ Chodzi tu o Regulamin dla Magistratu królewskiego o, zachodniopruskiego, morskiego i handlowego miasta Gdańska z 3 VI 1794 r. [cyt. dalej Regulamin].

⁴⁷ Przyczyną utrzymania tej liczby osób było dopuszczenie do Magistratu wielu członków dawnej Rady; por. R. D a m u s, o. c., s. 40. Wobec nie znalezienia żadnych danych, świadczących, że ten osiemnastoosobowy skład uległ zmniejszeniu (zgodnie z zapowiedzią, por. Regulamin, art. 13), należy przyjąć, iż stan ten utrzymał się do r. 1807.

⁴⁸ Prezydentem miasta został Lindenowski, a burmistrzem policji były radca Grodecki; por. R. D a m u s, o. c.

⁴⁹ Po zapowiadanej zmniejszeniu do ośmiu (wyjawszy syndyków), pięciu miało pochodzić z „uczonych”, a trzech z kupiectwa.

⁵⁰ Regulamin, § 11—15.

⁵¹ Regulamin, § 174—206.

⁵² E. K e i s e r, o. c., s. 158.

⁵³ Regulamin, § 16—31.

sku w skład miasta wchodziły⁵⁴: 1. dzielnice miasta — Główne Miasto, Stare Miasto⁵⁵, Stare Przedmieścia, Długie Ogrody i Dolne Miasto wraz z Wisłą, Motławą oraz Radunią; 2. tzw. Aussenwerken — Pierwsze Nowe Ogrody⁵⁶, Sandgrube⁵⁷, Schwarze Meer⁵⁸, Petershagen⁵⁹ i plac od Ogrodów Strzelniczych do Bramy Oliwskiej⁶⁰; 3. tzw. Festungswerken — Rudno, Drugie Nowe Ogrody, Molde⁶¹, Looseberg⁶², Weinberg⁶³, Schlapke⁶⁴, Oruńskie Przedmieścia, Miejskie Młyniska i część Nowych Szkotów (granicząca z Młyniskami). Terytorium gdańskie obejmowało w tym czasie następujące wsie i posiadłości: 1. na Żuławach — Koźliny (*Güttland*), Steblewo (*Stüblau*), Krzywe Koło (*Kriefkohl*), Ostrowite (*Osterwick*), Suchy Dąb (*Zuchdamw*), Grabiny Zameczek (*Herren-Grebin*), Trutnowy (*Trutenau*), Miłocin (*Herzberg*), Długie Polé (*Langfelde*), Osice (*Wossitz*), Stanisławowo (*Schönau*), Koszwały (*Gotteswalde*), Kiezmak (*Käsemarck*), Błotnik (*Schmerblock*), Leszkowy (*Letzkau*), Cedry Wielkie (*Gross Zünder*), Cedry Małe (*Klein Zünder*), Wróblewo (*Sperlingsdorf*), Wocławy (*Wotzlaff*), Bogatkę (*Reichenberg*), Wiślinkę (*Weisslinken*), Bystrą (*Scharffenberg*), Łędowo (*Landau*), Szerzawę (*Breitfelde*), Trzcínisko (*Schönrohr*),

⁵⁴ Przy ustalaniu obszaru miasta i terytorium gdańskiego oparto się na § 2 Regulaminu. Pierwszy okres panowania pruskiego w Gdańsku trwał do r. 1807, stąd wątpliwość, czy przedstawiony w tym artykule obszar miasta i terytorium należącego do miasta utrzymał się do tego czasu. Po przeglądnięciu wszystkich dostępnych ustaw i rozporządzeń oraz innych źródeł nie znaleziono nic, co świadczyłoby o jego zmianie. Należy więc przyjąć, że powyższe granice miasta i jego obszaru do r. 1807 nie zostały przesunięte.

⁵⁵ Przez rozciągnięcie zwierzchnictwa Magistratu na całe miasto zniesiona została zachowana do zajęcia Gdańska pewna odrębność samorządowa Starego Miasta; por. R. Lutman, *Historia Gdańska w l. 1793—1918*; w: praca zbiorowa pod red. S. Kutrzeby, *Gdańsk. Przeszłość i teraźniejszość*, Warszawa 1928, s. 172; Regulamin, § 12.

⁵⁶ Obecnie ul. K. Świerczewskiego.

⁵⁷ Obecnie część śródmieścia grupująca się wokół ul. Ks. Rogaczewskiego.

⁵⁸ Część miasta obejmująca ulice: Stawki, Górną, Na Stoku (część), Biskupią i Salwator.

⁵⁹ Obecnie wokół ulic: Na Stoku (pozostała część), Zakątnej, Zaroślak wraz z przyległymi uliczkami, Białowiejskiej i początku ul. Jedności Robotniczej.

⁶⁰ Połączyć miasta od dzisiejszej ul. Strzeleckiej do Bramy Oliwskiej.

⁶¹ Regulamin wymieniając Molde jako przedmieście najprawdopodobniej połączył w jedną całość Gr. Molde i Kl. Molde. Podział ten istniał od chwili powstania tych miejscowości (por. J. Muhl, *Geschichte der Dörfer auf der Danziger Höhe*, Gdańsk 1928, s. 73) i zachował się do ostatniego niemieckiego podziału administracyjnego, w którym dzisiejsza ul. Wyczółkowskiego nazywana była Molde Kl., a ul. Skarpowa — Molde Gr.

⁶² Przedmieście to zajmowało prawdopodobnie środkową część dzisiejszej ul. Powstańców Warszawskich; por. J. Muhl, o. c. oraz mapę *Das ganze Danziger Territorium nebst dem umliegenden Gegenden mit Bemerkung der seit 1772 vorgefallenen Veränderungen... zusammengetragen... v. C. F. Schubert* (ze zbiorów Biblioteki PAN w Gdańsku).

⁶³ Obecnie ul. Zakopiańska.

⁶⁴ Część Siedlic grupująca się wokół ulic: Starowiejskiej, Goszczyńskiego i Zagórnej.

Grabińskie Pola (*Grabinerfelde*) i Grabiniec (*Grabinerwald*); 2. przy ujściu Motławy do Wisły — Polski Hak (*Polnische Haaken*), Sienną Groblę (*Strohdeich*) i Gęsią Karczmę (*Ganskrug*); 3. na Mierzei Wiślanej wraz ze Szkarpawą — Stogi (*Heubude*), Sobieszewo (*Bohnsack*), Górki (*Neufahr*)⁶⁵, Orlinki (*Wordel*), Krakowiec (*Krakau*), Mikoszewo (*Niekelswalde*), Jantar (*Pasenwark*), Izbiska (*Freienhuben*), Kobbelgrube⁶⁶, Sztutowo (*Stutthof*), Drewnicę (*Schönbaum*), Tujsk (*Tiegenort*), Szkarpawę (*Scharpau*), Skowronki (*Vogelsang*), Przebrno (*Pröbernau*), Nową Karczmę (*Neukrug*), Łysicę (*Kahlberg*), Wydmy (*Neue Welt*), Sobieszewską Pastwę (*Bohnsackerweide*), Wieniec (*Kronenhoff*), Komary (*Schnackenburg*), Mokre (*Faulelake*), Przegalinę (*Einlage*), Świbno (*Schiewenhorst*), Przemysław (*Prinzlaff*), Chorażówkę (*Junkertroil*), Stegienkę (*Steeagnerwerder*), Globicę (*Glabitsch*), Popowo (*Poppau*), Rybinę (*Firscherbabke*), Junoszyno (*Junkeracker*), Stegnę (*Steeagen*), Schmeergrube⁶⁷, Ptaszkowo (*Vöglers*), Lipę (*Liep*)⁶⁸ i Narmeln⁶⁹; 4. na Wyżynach Gdańskich — Orunię (*Ohra*), Lipce (*Gutenherberge*), Kemnade⁷⁰, Migowo (*Müggau*), Ciepłowo (*Zipplau*), Rokitnicę (*Müggenhahl*), Roszkowo (*Rostau*), Pruszcz Gdański (*Praust*), Juszkowo (*Gischkau*), Suchanino (*Zigankenberga*), Warcz (*Warstch*), Małęcin (*Mallentzin*), Błonie (*Braunsdorf*), Glinną Górę (*Lehmberg*), Kowale (*Kowall*), Pruszczą Karczmę (*Prausterkrug*), Danziger Seeburg und Potterberg⁷¹, Lublewo (*Löblau*), Ujeścisko (*Wonnenberg*), Rębielcz (*Rambeltsch*) i Krzyżowniki (*Tempelburg*); 5. część Półwyspu Helskiego wraz z Gdańską Jastarnią; 6. tzw. Urzędu Budowlanego: Płonię Wielką (*Gross Plehnendorf*), Płonię Małą (*Klein Plehnendorf*), Nową Wieś (*Neuendorf*), Wielką Olszynkę (*Gross Walddorf*) i Małą Olszynkę (*Klein Walddorf*)⁷².

⁶⁵ Z chwilą wytworzenia się w 1840 r. dodatkowego ujścia Wisły w pobliżu Górek nastąpił podział tej miejscowości na Górki Wschodnie i Górki Zachodnie, istniejący także obecnie.

⁶⁶ Obecnie Kobbelgrube stanowi część Stegny; por. F. Sulimierski, B. Chleboński, W. Wawelski, *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. IV, Warszawa 1800, s. 200.

⁶⁷ Wieś ta została zasypana przez piaski w 1824 r.; por. F. Sulimierski i inni, o. c., t. VII, s. 111.

⁶⁸ Nazwy polskiej użyto na podstawie prac: W. Kętrzyńskiego, *Nazwy miejscowe polskie Prus Zachodnich, Wschodnich i Pomorza wraz z przezwiskami niemieckimi*, Lwów 1879, s. 3, oraz F. Sulimierskiego, i in., o. c., t. V, s. 245, t. VII, s. 110. Obecnie miejscowość ta stanowi część Łysicy. Jeszcze jako osobną jednostkę administracyjną wymienia Lipę: *Gemeinde und Wohnplatzlexikon des Reichsgaus Danzig-Westpreussen*, Gdańsk 1944, s. 147 i 206.

⁶⁹ Nazwy tej użyto zgodnie z wojskową mapą sztabową 1 : 50 000, z 1957 r.

⁷⁰ Nazwa Kemnade uległa zatarciu z chwilą połączenia osady w XIX w. z Ostrożkiem (*Scharfenort*); por. J. Muhl, o. c., s. 7 i 61—65.

⁷¹ Miejscowości te obecnie nie istnieją. O Seeburgu wspomina F. Sulimierski (por. o. c., t. X, s. 412). Wieś ta jest również naniesiona na mapę W. M. Gdańska z 1944 r.

⁷² Przy ustalaniu polskich nazw dzielnic miasta, przedmieść i miejscowości

2. Działalność Magistratu obejmowała przede wszystkim sprawy publiczne, ekonomiczne, zdrowotne i przeciwpożarowe⁷³. W ramach pierwszej grupy uprawnień należało do niego wybieranie swoich członków oraz członków Sądu Miejskiego, nadawanie za opłatą obywatelstwa, załatwianie niektórych spraw żeglugowych, sprawowanie nadzoru nad prawidłowym stosowaniem konwencji zawartych przez Gdańsk z innymi państwami, prowadzenie listy urodzeń i zgonów, regulowanie spraw przybyszów i obcych opuszczających miasto, sprawowanie pieczy nad budynkami publicznymi, kontrolowanie stanu brukowanych ulic, rynków, studni i latarni oraz sprawowanie władzy głównego właściciela wszystkich należących do miasta posiadłości⁷⁴. Z tej racji należało do niego ustalanie, obliczanie i zarządzanie podatków oraz czuwanie nad granicami majątków miejskich.

W zakresie uprawnień ekonomicznych do Magistratu należało zarządzanie kasami publicznymi i kasą miejską, regulowanie dochodów i rozchodów miasta, ustalanie taks na niektóre artykuły spożywcze, sprawowanie nadzoru nad ustalaniem miar i wag wzorcowych, ich korektą, cechowaniem i stemplowaniem. Sprawował on także nadzór nad jakością dostarczanych na rynek artykułów żywnościowych.

Magistrat posiadał również pewne uprawnienia w zakresie spraw handlowych. Zajmował się on sprawami handlowymi, które nie miały charakteru spornego⁷⁵ oraz takimi, które były związane ze sprawowa-

terytorium gdańskiego, ich położenia oraz granic obszaru miejskiego (por. mapę) posłużono się poza cytowanymi pracami (por. przyp. 61—62, 66—67, 68, 71) następującymi opracowaniami: M. Bär, W. Stephan, *Die Ortsnamenänderungen in Westpreussen gegenüber dem Namenbestande der polnischen Zeit*, Gdańsk 1912; W. Chojnacki, *Słownik polskich nazw miejscowości w b. Prusach Wschodnich i na obszarze b. W. Gdańska wg stanu z 1941 r.*, Poznań 1946; M. Granke, M. Kuźniak, *Informator miasta Gdańska*, Gdańsk 1946; S. Hrabec, *Nazwy dzielnic i okolic Gdańska*, Poznań 1949; J. Kilarski, *Gdańsk miasto nasze*, Kraków 1947; *Poznajemy Gdańsk*, Gdańsk 1958 (mapki); S. Rospond, *Słownik nazw geograficznych Polski Zachodniej i Północnej*, cz. II, Wrocław 1951; *Skorowidz polsko-niemiecki i niemiecko-polski województwa pomorskiego i W. M. Gdańska*, Poznań 1920; W. Stephan, *Die Strassennamen Danzigs*, Gdańsk 1911. Ponadto wykorzystano wojskowe mapy sztabowe — 1 : 50 000 i 1 : 100 000 wykonane w 1957 r.; reprodukcje wojskowych map sztabowych; 1 : 2500 z 1796 r., oraz mapy: plan Gdańska z 1793 r., wykonany przez Schmidta; *Plan der Stadt Danziger angef. im J. 1920 durch Block*; *Plan des environs de Dansic* (ok. 1780 r.); *Grundris der Stadt Danzig nebst ihren umliegenden Gegenden...*, angef. durch D. F. Stolzmann im. J. 1786; *Gegenden um Danzig nach der Stoltzmanschen Karte angef. im J. 1796 durch Schmidt*; *Gegenden bei Danzig im J. 1833 angef. durch A. v. T.*; *Stadt und Landkreis Danzig im J. 1942* (ze zbiorów Gabinetu Rycin Biblioteki PAN-u w Gdańsku).

⁷³ Kompetencje Magistratu ustalono na podstawie § 10, 32—110, 138—142, 167—172 Regulaminu oraz na podstawie zarządzeń publikowanych przez ten organ w *Danziger Nachrichten*.

⁷⁴ E. Keiser, o. c., s. 159.

⁷⁵ Dla spraw handlowych o charakterze spornym kompetentny był Sąd Wetowo-Handlowy.

a starszym cechów i czeladnikom — legitymacji porządkowych. Zajmował się opieką nad ubogimi i towarzystwami dobroczynnymi⁷⁶, sprawami dotyczącymi zwolnień od poboru wojskowego oraz wyżywieniem i zakwaterowaniem przechodzących przez miasto wojsk.

W związku z likwidacją Gdańskiej Ordynacji Drukarskiej (*Danziger Buchdruckerordnung*) przekazano Magistratowi przeprowadzenie cenzury pism oddawanych do druku w mieście i na jego terytorium⁷⁷. Do gestii Magistratu należało również prowadzenie nadzoru nad żebrakami i włóczeżami oraz domami pracy i więzieniami.

Organ ten dzielił się wedle kompetencji na szereg wydziałów. Łączność między nimi utrzymywał stojący na czele kolegium magistrackiego prezydent. Magistrat w przeciwieństwie do przedrozbiorowej Szerokiej Rady rozstrzygał wszystkie sprawy plenarnie. Miejscem wspólnych obrad był Ratusz Głównomiejski. Tam znajdowało się archiwum, registratura i kasa miejska. Wszelkie sprawy, które miały być załatwiane przez Magistrat, kierowano do prezydenta miasta. Ten z kolei przedstawiał je odpowiednim wydziałom. Po zapoznaniu się z nimi przez poszczególnych radców, kierowano je na obrady. W przypadkach, w których przekazanie spraw wydziałom spowodowałoby rażące opóźnienie, prezydent mógł sam podejmować decyzje.

Porządek obrad w wielkim skrócie był następujący: najpierw prezydent według kolejności wpisania do dziennika przedstawiał sprawy mające być przedmiotem obrad. Z tych wybierano zagadnienia nadające się do rozstrzygnięcia i nad nimi przeprowadzano obrady. Po ich zakończeniu podejmowano decyzje, które następnie zaprzysiężano. Na tym kończyło się posiedzenie i następowało zamknięcie sesji.

Posiedzenia Magistratu dzieliły się na zwykłe i nadzwyczajne: pierwsze z nich odbywały się trzy razy w tygodniu, drugie zaś, w zależności od sytuacji, zwoływał prezydent. Na wszystkich członkach Magistratu i niższych urzędnikach spoczywał obowiązek uczestniczenia w każdym posiedzeniu. Sporządzaną na posiedzeniu listę obecności prezydent zobowiązany był przysyłać co tydzień do Kamery Prus Zachodnich.

Trzeba zaznaczyć, że Magistrat rozstrzygał również niektóre sprawy sporne, szczególnie dotyczące cechów i policji handlowej. Starano się jednak przede wszystkim doprowadzić strony do ugody, a w razie przeciwnym przeprowadzano proces, na którym strony zobowiązane były do osobistego stawienia⁷⁸.

⁷⁶ Sprawami tymi zajmował się Magistrat do r. 1799, tj. do chwili urzędzenia w Gdańsku Kolegium Szkolno-Kościelnego, któremu zostały one przekazane.

⁷⁷ Zgodnie z porządkiem cenzurowym, obowiązującym w Prusach, cenzura w Gdańsku dzieliła się między Magistrat, Sąd Miejski i Konsystorium Miejskie.

⁷⁸ W przypadku gdy doszło do procesu i wydania wyroku od orzeczeń w sprawach powyżej 10 Rthlr, służyła apelacja do Kamery Prus Zachodnich, natomiast w sprawach powyżej 50 Rthlr — rewizja do Generalnego Dyrektorium; por. Regulamin, § 111—117, 120—121, 208, 214.

Za wszystkie załatwiane przez Magistrat sprawy pobierało się od osób prywatnych opłaty. Były one zbierane przez specjalnie wyznaczonego do tego celu urzędnika i rozdzielane między członków Magistratu w formie premii. Przyjmowało się przy tym taki podział, że jedna trzecia przypadała członkom Magistratu, a dwie trzecie prezydentowi miasta. Część opłat otrzymywali też niżsi urzędnicy ⁷⁹.

3. Najważniejszą funkcję w kolegium sprawował prezydent. Należało do niego zarządzanie i kierowanie całym Magistratem, czuwanie nad całością prac tam podejmowanych i dopilnowywanie, by były one załatwiane zgodnie z obowiązującymi przepisami i zarządzeniami. Był on uprawniony do zwalniania poszczególnych członków oraz niższych urzędników Magistratu w razie nieprzestrzegania przez nich obowiązujących przepisów. Sprawował ogólny nadzór nad kupiectwem, cechami, bractwami i rzemieślnikami, którzy nie podlegali żadnemu z tych zrzeszeń. Prezydent udzielał zgody na zwalnianie członków Magistratu z jego obrad oraz miał prawo zwoływania sesji nadzwyczajnych, zezwalał na dokonywanie przez nadzorcę ekonomicznego objazdów posiadłości miejskich ⁸⁰, przyjmował zażalenia mieszkańców w sprawach należących do resortu magistrackiego i w pewnych przypadkach załatwiał je sam. Czuwał też nad prawidłowością wysyłania okresowych sprawozdań do Kamery Zachodniopruskiej. Sekretariat, archiwum i registratura były pod prezydenta nadzorem. Posiadał on pewne uprawnienia w zakresie kontroli kas miejskich. Sprawował także urząd dyrektora policji ⁸¹.

Obok prezydenta miasta ważną funkcję w Magistracie pełnił burmistrz policji. Należało do niego przede wszystkim zastępowanie prezydenta w czasie jego nieobecności. Sprawował on również patronat nad częścią bractw i cechów oraz zajmował się sprawami istniejących w mieście kas ⁸².

Dwóch radców miejskich sprawowało urząd syndyków, który funkcjami swymi przypominał dzisiejszy urząd radców prawnych. Głównym ich zadaniem było „reprezentowanie prawa miasta” (*vertreten die Rechte der Stadt*) oraz przygotowywanie wszystkich dokumentów, kontraktów i obligacji. Zajmowali się oni także udzielaniem pomocy prawnej w niektórych spornych sprawach rzemiosł. Obaj syndycy byli członkami Dyrektorium Policyjnego ⁸³.

Z pozostałych radców dwóch zajmowało się wspólnie z prezydentem sprawami patronatu nad rzemiosłami, cechami i bractwami. Do ich szczególnych obowiązków należało prowadzenie nadzoru nad przyjmowaniem terminatorów, czeladników i mistrzów, nad zebraniem cechów

⁷⁹ Regulamin, § 221—225.

⁸⁰ Por. s. 127—128.

⁸¹ Regulamin, § 115, 117, 119, 137, 143, 154, 220.

⁸² Regulamin, § 133, 135—137, 217.

⁸³ Regulamin, § 13, 146—147, 217.

oraz ich kasami. Jednemu radcy powierzone zostały sprawy wojskowe, przede wszystkim zaś sprawy zwolnień od poboru wojskowego ⁸⁴.

Już przy omawianiu uprawnień Magistratu w sprawach przeciwpożarowych wspomniano, że dwóch członków kolegium sprawowało urząd naczelników przeciwpożarowych. Jednemu z radców powierzono reprezentowanie posiadłości miejskich. Sprawował on nadzór nad tymi dobrami częściowo sam, częściowo za pośrednictwem nadzorcy ekonomicznego. Do jego obowiązków należało badanie szkód na polach i regulowanie związanych z tym kwestii odszkodowań. Innemu zaś przyznano nadzór nad budynkami miejskimi i ich obsługiwaniem ⁸⁵.

Jedną z ważnych czynności Magistratu było sprawowanie policji handlowej. Zajmował się tym radca pochodzący z kupiectwa; należało do niego nadzorowanie urządzeń publicznych związanych z tą instytucją, jak wag, żurawi i innych ⁸⁶. Jednego z radców obarczano regulowaniem spraw związanych z zebraniem uliczną, domami pracy i więzieniami ⁸⁷.

Pozostałym członkom Magistratu nie została przekazana żadna ściśle określona funkcja. Zajmowali się oni sprawami przydzielonymi im przez prezydenta miasta ⁸⁸.

Jak już wspomiano, do pomocy Magistratowi dodani zostali niżsi urzędnicy. Angażował on referendazy i sekretarzy. Do pierwszych z nich należało protokołowanie na jego sesjach, do drugich zaś wypełnianie wszystkich prac biurowych przekazywanych im przez prezydenta ⁸⁹.

Regulowaniem dochodów i wydatków miasta zajmował się skarbnik, który zarządzał kasą miejską, oraz kontroler kasy miejskiej, bez którego wiedzy nie można było czynić żadnych wydatków czy przyjąć do kasy. Pewna rola w podejmowaniu czynności finansowych miasta przypadała pisarzowi kasy. Należało do niego robienie wyciągów i rozrachunków z dokonywanych wydatków i dochodów oraz wykazów istniejących długów i należności kasowych. Ponadto do spraw związanych z kasą miejską wyznaczony był jeden pomocnik (*Kammereikassendiener*) ⁹⁰.

Magistrat zatrudniał również registratora i archiwariusza. Zajmowali się oni przechowywaniem akt archiwalnych. Registrator nadto dokonywał poświadczeń rozmaitych dokumentów. W podziale zajęć magistrackich uczestniczyli kalkulatorzy, którzy zajmowali się kalkulowaniem spraw kasowych i innych rachunkowości, oraz kanceliści, którzy przepisywali dokumenty. Magistrat angażował miejskich felczerów i lekarzy

⁸⁴ Regulamin, § 138—145.

⁸⁵ Regulamin, § 150—155.

⁸⁶ Regulamin, § 164—165.

⁸⁷ Regulamin, § 167—169.

⁸⁸ Regulamin, § 173.

⁸⁹ Regulamin, § 174—175.

⁹⁰ Regulamin, § 118, 163, 176—187, 189, 205.

(*Stadt Phisici und Chirurgi*), do których należało wykonywanie wszystkich poleceń kolegium magistrackiego odpowiadających ich zawodom ⁹¹.

Magistratowi podlegał nadzorca ekonomiczny i budowniczy miasta. Pierwszy z nich musiał być przede wszystkim znawcą w sprawach gospodarczych (*Wirtschaftsverständiger*). Zajmował się sprawdzaniem, czy wydawane przez Magistrat zarządzenia policyjne dotyczące terytorium miejskiego (*Landpolizeigesetze*) przestrzegane są na posiadłościach miejskich. W razie stwierdzenia niedociągnięć w tym zakresie obowiązany był zgłaszać je Magistratowi. Co pewien czas objeżdżał obszar miejski i kontrolował stan dróg, mostów, kanalizacji oraz zasadzanie drzew. Badał on także, w celu uregulowania odszkodowań, stan szkód na polach.

Do budowniczego miasta należało dbanie o należyty stan wszystkich publicznych i prywatnych budynków, mostów, bastionów, chodników i studni, tak w mieście, jak i na terytorium należącym do miasta. Informował on Magistrat o konieczności postawienia nowych budynków lub reperacji już istniejących. W razie otrzymania w tych sprawach poleceń należało do niego wykonywanie kosztorysów i rysunków. Prowadził on również nadzór nad wszystkimi budowlami miejskimi ⁹².

Prócz wymienionych niższych urzędników Magistrat zatrudniał jeszcze poługaczy i gońców. Jeden z nich zobowiązany był do stałego asystowania prezydentowi miasta ⁹³.

V

W przeciwieństwie do czasów polskich, sądownictwo w Gdańsku w pierwszym okresie panowania pruskiego skupiało się w rękach organu wyłącznie sądowego, jakim był Sąd Miejski ⁹⁴. Składał się on z dyrektora zwanego inaczej nadsędzią, dziesięciu radców sądowych oraz dwóch asesorów kupieckich ⁹⁵. Do tych ostatnich należało udzielanie wyjaśnień na temat rozstrzyganych przez Sąd Miejski spraw związanych z handlem. Jemu, podobnie jak i Magistratowi, podporządkowani byli niżsi urzędnicy: referendarze, biegli, pracownicy registratury i archiwum, sekretarze, kanceliści, skarbnik oraz gońcy ⁹⁶.

Obsadzanie miejsca dyrektora zastrzeżone było dla króla pruskiego. Pozostałych członków wybierał Magistrat, a niższych urzędników już sam Sąd Miejski. Osoby, które pragnęły objąć posadę w Sądzie Miejskim, musiały wykazać się odpowiednią znajomością spraw sądowych. Z tej racji jego członkowie oraz niżsi urzędnicy zobowiązani byli do złożenia odpowiednich egzaminów.

⁹¹ Regulamin, § 190—195, 224.

⁹² Regulamin, § 151, 196—198, 201—204.

⁹³ Regulamin, § 206.

⁹⁴ W sprawie Sądu Miejskiego zob. Regulamin, § 5—6, 17—18, 22, 25 i s. 1.

⁹⁵ E. Keiser, o. c., s. 158.

⁹⁶ Instruktion, § 5—6, 12—13.

Zgodnie z instrukcją z 6 IX 1796 r., jurysdykcja Sądu Miejskiego rozciągała się na miasto i jego przedmieścia⁹⁷. Nie obejmowała ona, tak samo jak władza Magistratu, osób korzystających z przywileju sądu stanowego. Do Sądu Miejskiego, który został podporządkowany Rejencji Zachodniopruskiej⁹⁸, należało rozstrzyganie spraw karnych i cywilnych. Miejszem jego posiedzeń był Dom Ławników, a od r. 1806 — Ratusz Staromiejski⁹⁹.

Sądownictwo na terytorium gdańskim podlegało specjalnej deputacji składającej się z radcy Rejencji, radcy Sądu Miejskiego i dwóch pisarzy. W celu ułatwienia prowadzenia spraw sądowych na obszarze miejskim utworzono dwie specjalne Okręgowe Deputacje Sądu Miejskiego (*Kreisdeputationen des Stadtgericht*). Składały się one z jednego deputowanego sędziego, aktuariusza oraz żandarma (*Landreuter*) i rozstrzygały sprawy mniejszej wagi, a w poważniejszych jedynie instruowały. W związku z tym podzielono terytorium gdańskie na dwa okręgi i podporządkowano je jurysdykcji tych deputacji. W skład pierwszego z nich wchodziła Mierzeja wraz ze Szkarpawą oraz górna i środkowa część Żuław, a w skład drugiego — pozostała część Żuław¹⁰⁰, część Gdańskich Wyżyn¹⁰¹ i należąca do miasta część Półwyspu Helskiego¹⁰².

Organem sądowym działającym w Gdańsku w omawianym okresie był również Sąd Wetowo-Handlowy. Sprawy związane z jego działaniem reguluje wydany 6 II 1794 r. Regulamin dla Sądu Wetowo-Handlowego w Gdańsku¹⁰³. Sąd ten działał pod nadzorem prezydenta miasta i składał się z syndyka Magistratu, który był jednocześnie jego dyrektorem, kupieckiego radcy, biegłego w prawie członka Sądu Miejskiego, trzech kupców i znającego prawo sekretarza. Sekretarz ten był jednocześnie depozytariuszem i skarbnikiem kasy opłat. Niższymi urzędnikami tego organu byli: registrator, który był jednocześnie kancelistą, instygator, posługacz i polski tłumacz¹⁰⁴.

Do Sądu Wetowo-Handlowego należało rozstrzyganie spornych spraw handlowych oraz sporów między kupcami, bądź też między kupcami a osobami trzecimi, gdy przedmiotem zatargu był handel. Rozstrzygał on spory między kupcami o powstałe długi, jeśli nie przeszły one w inny.

⁹⁷ Później jurysdykcji Sądu Miejskiego przekazany został obszar Urzędu Budowlanego oraz następujące wsie Wyżyn Gdańskich: Orunia, Lipce, Ujeścisko, Suchanino, Migowo, Ostrózek, Niegowo, a od r. 1806 Biskupia Górka; por. M. Bär, o. c., s. 130 przyp. 1.

⁹⁸ M. Bär, o. c., s. 129.

⁹⁹ E. Keiser, o. c.

¹⁰⁰ Obejmująca następujące wsie: Grabiny Zameczek, Grabińskie Pola, Stanisławowo, Wróblewo, Wocławki i Bystrą.

¹⁰¹ Z wyjątkiem wsi wymienionych w przypisie 97.

¹⁰² M. Bär, o. c., s. 130.

¹⁰³ *Reglement für das Wett und Handlungs Gericht in Danzig*, w: Leman, o. c., s. 385—391 [cyt. dalej Regul. SWH.].

¹⁰⁴ Regul. SWH, § 2—4.

rodzaj kontraktu, wszystkie spory między towarzystwami handlowymi oraz sprawy kupieckie, w których jeden z kupców reklamował już sprzedane towary drugiego. Należało do niego wyrokowanie w sprawach związanych z listami wekslowymi i we wszystkich innych zaszłych na Motławie, Wiśle oraz w obrębie miasta, gdy oczywiście dotyczyły handlu¹⁰⁵. Sąd Wetowo-Handlowy podporządkowany był Wojennej i Ekonomicznej Komerze Prus Zachodnich w Kwidzynie. Odwołania od jego orzeczeń szły częściowo do Deputacji Sądowej wspomnianej Kamery, częściowo zaś do Handlowego Kolegium Morskiego. Gdy natomiast dopuszczalna była od nich rewizja, kierowano sprawę do Wyższego Kolegium Rewizyjnego w Berlinie¹⁰⁶. Swe posiedzenia sąd odbywał w Sali Wetowej Ratusza Głównomiejskiego¹⁰⁷.

Zgodnie z regulaminem z 3 VI 1794 r., utrzymywanie porządku i bezpieczeństwa w mieście i na jego przedmieściach należało do Dyrektorium Policyjnego¹⁰⁸. Z wyjątkiem osób wojskowych i ich rodzin, jurysdykcji tego organu podlegali wszyscy mieszkańcy (wraz z cudzoziemcami) obszaru, nad którym rozciągała się jego zwierzchność. Kierownictwo Dyrektorium Policyjnym sprawował dyrektor policji, którym był prezydent miasta. Prócz niego Dyrektorium składało się z burmistrza policji oraz czterech radców miejskich. Personel biurowy tego organu obejmował jednego asesora policyjnego, sekretarza, registratora i dwóch kancelistów.

W celu dokładnego i szczegółowego objęcia nadzorem policyjnym obszaru, nad którym rozciągało swą jurysdykcję Dyrektorium Policyjne, dokonano jego podziału na trzy okręgi inspekcyjne (*Inspektionskreise*). Pierwszy z nich obejmował Główne Miasto wraz z Aussenwerkami, drugi — Przedmieścia, Dolne Miasto, Długie Ogrody oraz Rudno, trzeci — Stare Miasto. Głównym Miastem i Aussenwerkami zarządzał burmistrz policji przy pomocy asesora policyjnego, pozostałymi zaś okręgami dwaj radcy. Każdy z tych okręgów dzielił się na cztery rewiry, którymi kierowali komisarze policyjni. Nadzór nad nimi sprawował policmajster¹⁰⁹.

Inspekcja na terytorium miejskim była wykonywana przez jednego z członków Magistratu przy pomocy nadzorcy ekonomicznego. W poszczególnych miejscowościach sprawowali ją natomiast sędziowie przysięgli (*Schlickgeschworenen*), nadwójtowie i wójtowie¹¹⁰. Całe to urządzenie nosiło nazwę Urzędu Terytorialnego (*Territorialamt*)¹¹¹.

¹⁰⁵ Regul. SWH, § 1; Danziger Nachrichten, nr 26, 28 VI 1794 r., s. 341.

¹⁰⁶ Regul. SWH, § 8.

¹⁰⁷ Danziger Nachrichten, nr 26.

¹⁰⁸ Sprawę Dyrektorium Policyjnego porusza Regulamin w § 1, 13, 47—48, 57, 59, 72, 75, 86, 135, 146, 164, 167, 175; por. także: Regulamin, s. 1.

¹⁰⁹ M. Wessel, o. c., s. 14.

¹¹⁰ Na Żuławach dodatkowo stawniczowie.

¹¹¹ M. Bär, o. c., s. 127—128.

VI

Aby choć trochę upozorować podobieństwo ówczesnego ustroju do dawnych władz miejskich, wprowadził zaborca w miejsce dotychczasowego Trzeciego Ordynku instytucję zwaną Radą Miejską¹¹². Początkowo składała się ona z ośmiu przedstawicieli głównych rzemiosł. Wyboru członków Rady Miejskiej (*Stadtverordneten*) dokonywali starsi wymienionych wspólnot. Czyniono to jednak w obecności przedstawicieli Magistratu. Ten też organ zatwierdzał wybranych. W r. 1803 dokooptowano do jego dotychczasowych członków czterech przedstawicieli gdańskich robotników¹¹³.

Uprawnienia Rady Miejskiej były znikome. Nie posiadając prawa wydawania własnych uchwał i postanowień¹¹⁴ była w zasadzie organem doradczym Magistratu. Należało do niej ogłaszanie rozporządzeń Magistratu oraz zgłaszanie mu uwag dotyczących zarządzania miastem. Była też Rada Miejska uprawniona do wglądu w roczne rachunki kasy miejskiej i mogła w tym zakresie czynić pewne uwagi, ale nie miały one mocy wiążącej dla Magistratu. Ponadto Rada miała pewien udział w zarządzaniu sprawami kościelno-szkolnymi, zakładów dobroczynnych i opieki społecznej oraz sprawami dotyczącymi wyżywienia i zakwaterowania przechodzących przez miasto wojsk.

Obok przedstawionych organów miejskich istotną rolę w życiu Gdańska po r. 1793 odgrywało Handlowe Kolegium Morskie i Kolegium Szkolno-Kościelne.

Powstałe w połowie 1794 r. Handlowe Kolegium Morskie (*Kommerz und Admiralitätskollegium*)¹¹⁵ zajmowało się sprawami dotyczącymi morskiej żeglugi handlowej i handlu morskiego. Składało się ono z dwóch dyrektorów oraz pięciu morskich radców handlowych (*Kommerzien und Admiralitätsräthen*) i podporządkowane było Kameron Zachodniopruskiej¹¹⁶. Do kolegium tego należało przyjmowanie i sporządzanie wszystkich dokumentów w sprawach morskich, a w szczególności listów bodmeryjnych, kontraktów handlowych, wymiennych, zastawnych i innych dotyczących spraw morskich oraz certyfikatów statków i towarów. Załatwiała ono sprawy szacowania statków i szkód, frachtowania i klarowania ich, sprawy związane z awariami okrętowymi oraz przeliczenia walutowe. Przy wykonywaniu tych czynności zobowiązane było ono do przestrzegania przepisów pruskiego prawa morskiego (*Königliche Preussische Seerecht*)¹¹⁷.

¹¹² Por. Regulamin, § 31.

¹¹³ M. Bär, o. c., s. 126 przyp. 4.

¹¹⁴ E. Keiser, o. c., s. 160.

¹¹⁵ Por. s. 11 i przyp. 39.

¹¹⁶ M. Bär, o. c., s. 112.

¹¹⁷ Danziger Nachrichten, nr 26, 28 VI 1794 r., s. 340.

Handlowe Kolegium Morskie przejęło także uprawnienia działającego dotąd we Wrzeszczu Sądu Morskiego (*Admiralitätsgericht*). Z tej racji należało do niego również sprawowanie jurysdykcji cywilnej i karne w kwestiach związanych z morską żeglugą handlową i handlem morskim (takich jak: przestępstwa między kupcami, maklerami, właścicielami statków i żeglarzami). Urząd ten był w końcu instancją odwoławczą od niektórych orzeczeń Sądu Wetowo-Handlowego. Apelacje od wyroków Handlowego Kolegium Morskiego kierowano w pierwszej instancji do składającej się z członków Rejencji i Kamery Zachodniopruskiej mieszanej komisji w Kwidzynie, natomiast rewizje do Wyższego Kolegium Rewizyjnego w Berlinie. Tam również szły rewizje od orzeczeń Handlowego Kolegium Morskiego w drugiej instancji ¹¹⁸.

Sprawy kościelne i szkolne zostały uregulowane dopiero pod koniec 1799 r., tj. z chwilą wydania 31 XII tego roku specjalnego regulaminu urządzającego w Gdańsku Kolegium Szkolno-Kościelne. W skład tej instytucji z urzędu wchodził: prezydent miasta, dyrektor Sądu Miejskiego, pierwszy inspektor ewangelicki, najstarszy kaznodzieja wyznania reformowanego ¹¹⁹ oraz rektor Gimnazjum Gdańskiego. Ponadto Magistrat wybierał na czas trwania kadencji (3 lata) trzech radców miejskich, trzech sędowych, członka misterium duchownego oraz pięciu członków Rady Miejskiej ¹²⁰.

Kolegium Szkolno-Kościelne sprawowało nadzór nad wszystkimi kościołami i szkołami ewangelicko-luterańskimi ¹²¹. Zajmowało się również sprawami testamentów i stypendiów, posiadłości duchownych i nauczycieli, egzaminów kandydatów na stanowiska kaznodziei oraz sprawami szpitali, opieki społecznej i towarzystw dobroczynnych. Jurysdykcją swą obejmowało ono zarówno miasto, jak i jego terytorium. Kolegium podporządkowane było przede wszystkim Rejencji Zachodniopruskiej, z części zaś spraw, jak opieki społecznej i towarzystw dobroczynnych, Wojennej i Ekonomicznej Kamerze w Kwidzynie ¹²².

VII

Przyglądając się obrazowi ustroju Gdańska w latach 1793—1807 i dokonując porównania z ustrojem w czasach polskich zauważamy, iż uległ on całkowitej zmianie. Poprzez zlikwidowanie działających w Gdańsku

¹¹⁸ M. Bär, o. c., s. 111—112.

¹¹⁹ Por. przyp. 121.

¹²⁰ Byli nimi dwaj przedstawiciele kupiectwa, jeden cechu kramarzy i dwóch z głównych rzemiosł.

¹²¹ Wyłączone były spod jego zarządu sprawy szkół oraz kościołów katolickich i reformowanych. Nie dotyczyło to jednak reformowanego kościoła i szpitala Św. Elżbiety, który zjednoczony był w tym czasie ze szpitalem Św. Ducha.

¹²² *Nationalzeitung der Deutschen*, St. 26, 26 VI 1800 r., s. 571—572; por. także M. Bär, o. c., s. 132—133.

w latach 1454—1793 instytucji i wprowadzenie nowych, o zupełnie innym charakterze organów pruskich, dokonano poważnych zmian w zakresie ich kompetencji oraz ograniczono demokratyczność ustroju Gdańska.

Przeszeregowanie uprawnień przejawiało się głównie w rozdzieleniu sądownictwa i administracji. O ile w czasach polskich sądownictwo poza Ławą i Sądem Wetowym skupiało się również w rękach Rady, burmistrzów (w mieście i na jego terytorium), sędziego i starosty, o tyle w pierwszym okresie panowania pruskiego w Gdańsku należało ono do organów wyłącznie sądowych, jakimi były Sąd Miejski i jego deputacja terytorialna oraz Sąd Wetowo-Handlowy¹²³. Brak więc w nowym ustroju organów administracyjnych z kompetencjami sądowymi i sądowych z administracyjnymi¹²⁴.

Administracja doznała pewnego połączenia. Uprawnienia Rady oraz działających w mieście różnych deputacji i funkcji przeszły w ręce jednego organu — Magistratu. Od tych spraw ogólnoadministracyjnych oddzielono jednak sprawy o charakterze policyjnym. Były one załatwiane dotąd przez burmistrza, radców, a szczególnie przez gdańskie funkcje i deputacje. Po zajęciu miasta przez Prusy uczyniono dla nich kompetentnym specjalny organ — Dyrektorium Policyjne (w mieście) i Urząd Terytorialny (na terytorium należącym do miasta).

Wśród dalszych zmian w zakresie uprawnień instytucji gdańskich należy wymienić wydzielenie z dawnej administracji miejskiej spraw szkolnych i kościelnych. Załatwiane dotąd przez Radę i członków pozostałych ordynków (sprawy kościelne)¹²⁵ oraz przez Kolegium Szkolne (sprawy szkolne), przekazane zostały niczym nie związanemu z Magistratem Kolegium Szkolno-Kościelnemu.

Ograniczenie demokratyczności ustroju miasta przejawiało się przede wszystkim w dziedzinie ustawodawczej. Organem ustawodawczym w czasach polskich była Szeroka Rada, składająca się z radców, ławników i przedstawicieli mieszczaństwa gdańskiego. W latach 1793—1807 funkcję tę sprawował Magistrat, organ o charakterze urzędniczym, w skład którego wchodziły osoby wybierane przez niego samego¹²⁶ i zatwierdzane przez władze zwierzchnie (Dyrektorium Generalne). Co prawda wprowadził zaborca w miejsce dawnego Trzeciego Ordynku reprezentację obywateli gdańskich — Radę Miejską, jednak była ona tylko organem doradczym Magistratu i nie posiadała żadnych uprawnień ustawodawczych.

Nie tylko w dziedzinie ustawodawczej przedstawiciele mieszczaństwa pozbawieni zostali swych uprawnień. Wyraźnie przejawiało się to także w administracji miejskiej. Zlikwidowano bowiem gdańskie funkcje i de-

¹²³ Pewne uprawnienia sądowe posiadało co prawda Handlowe Kolegium Mor-
skie, jednak nie było ono organem zarządzającym miastem.

¹²⁴ Jak to miało miejsce w przypadku Ławy Głównego Miasta, która w ramach Szerokiej Rady występowała jako Drugi Ordynek.

¹²⁵ Por. G. Lengnich, o. c., s. 475 i n.

¹²⁶ Oczywiście z wyjątkiem prezydenta miasta.

putacje, w skład których obok radców i ławników wchodzili przecież przedstawiciele mieszczaństwa, oraz przekazano te uprawnienia Magistratowi i Dyrektorium Policyjnemu. W najważniejszych dziedzinach administracyjnych, jak zarządzanie posiadłościami miejskimi i dochodami miasta, kompetentnym uczyniono Magistrat. Przekazanie Radzie Miejskiej kontroli rocznych rachunków kasy miejskiej w niczym bowiem nie odzwierciedlało udziału reprezentacji obywateli w zarządzaniu dochodami miejskimi, ponieważ czynione przez nią w tym przedmiocie uwagi nie miały dla niego mocy wiążącej.

Wprowadzone w Gdańsku przez zaborcę pruskiego nowe organy były w swej strukturze inne niż instytucje ustrojowe działające w czasach polskich. Miały one przede wszystkim charakter urzędniczy, ich członkowie byli normalnymi pracownikami z płatnymi etatami, podczas gdy osoby zasiadające w dawnej Radzie, Ławie, Trzecim Ordynku, w funkcjach i deputacjach piastowały swe stanowiska honorowo. Wszystkim organom pruskim przydzielono szereg niższych urzędników. Ich sposób działania i tok pracy był również inny.

Rozważamy teraz prawne położenie Gdańska w systemie władz państwa pruskiego. Otóż z chwilą utworzenia w mieście nowych instytucji ustrojowych podporządkowano je odpowiednio bądź Rejencji, bądź Kammerze Prus Zachodnich. To podporządkowanie pociągnęło za sobą szereg uprawnień organów zwierzchnich i obowiązków organów podporządkowanych, tj. instytucji gdańskich. W związku z tym Magistrat musiał przysyłać w Kammerze sprawozdania ze swej działalności. Organy zwierzchnie miały wpływ na obsadzanie członków Magistratu, jak i członków pozostałych instytucji. W ramach tego podporządkowania odpowiednio uregulowano system odwołań od orzeczeń władz miejskich.

Tej ingerencji z zewnątrz nie było w czasach polskich. Gdańsk posiadając szeroką autonomię nie był krępowany żadną władzą zwierzchnią. Podporządkowanie królowi przez starostę było bowiem tylko formalne. Mianował go przecież monarcha spośród radców, a nie urzędników królewskich, w związku z czym bliższe mu były interesy miast niż króla. Co prawda obraz ten uległ zmianie w czasie panowania Augusta III, który przez wprowadzenie do gdańskich stosunków ustrojowych komisarzy generalnych wzmocnił w tym mieście swą pozycję. Także kwietniowa ustawa o miastach zmieniła stosunek Gdańska do Rzeczypospolitej — podporządkowała je sejmowi polskiemu. Nastąpiło to jednak tuż przed jego zajęciem przez Prusy. Dodawszy do tej autonomii szereg przywilejów przyznanych miastu, a odebranych mu przez zaborcę stwierdzić należy, iż prawne położenie Gdańska w ramach państwa polskiego w niczym nie przypominało skrupowania w systemie władz pruskich.

Tak urządzony ustrój miasta przetrwał jedynie do r. 1807, tj. do chwili ogłoszenia postanowień traktatu tylżyckiego (9 VII) mocą którego oddzielono Gdańsk od Prus i ogłoszono Wolnym Miastem. Powrócono

wówczas do dawnego ustroju i przekazano ponownie władzom miejskim z czasów polskich te same uprawnienia, jakie posiadały w latach 1454—1793¹²⁷.

Edward Cyrson (Poznań)

LES INSTITUTIONS DE LA VILLE DE GDAŃSK DANS LES ANNÉES 1793—1807

Résumé

L'auteur s'occupe des institutions de Gdańsk (Dantzig) dans les années de la domination prussienne qui suivirent le II-e partage de la Pologne en 1793 jusqu'à la libération de la ville par l'armée impériale française en 1807. Ce sujet n'a pas été jusqu'à présent étudié d'une façon approfondie. L'auteur présente d'abord le fonctionnement des pouvoirs municipaux sous la domination polonaise dans les années de 1454 à 1793 et le statut juridique et politique de la ville de Gdańsk dans le cadre de l'ancienne Pologne. Ensuite il s'occupe des transformations successives des institutions de la ville à partir de 1793. Il présente de quelle manière les anciennes institutions urbaines furent remplacées par les institutions prussiennes. Il s'occupe de l'activité des différentes autorités introduites par la Prusse. Il consacre beaucoup d'attention à la Municipalité (Magistrat) qui est devenue l'autorité administrative principale dans la ville. Il traite ensuite l'organisation judiciaire de la ville, l'activité du Conseil Municipal, du Conseil (Collegium) Maritime de Commerce et du Conseil (Collegium) des Écoles et de l'Église, l'organisation de la police. Une comparaison des institutions anciennes avec les institutions nouvelles termine son étude.

¹²⁷ O. Günther, o. c., s. 36—39.